

Radoslav DODIG

PEČAT C. T. HERMEROTIS NA KROVNOM CRIJEPU IZ LJUBUŠKOGA

Na području Ljubuškoga pronađena su 52 pečata na krovnom crijepu, od čega su 5 carskih i privatnih tvorničara. Treći po brojnosti među njima jest pečat C(ai) Titi Hermerot(is) s četirima primjercima, od kojih su dva bila poznata odavno, dok se dva prvi put objavljuju. Bez obzira što su njihova nalazišta rasijana (Zličina i Dračevica u Radišićima, Proboj i Studenci), radi se o istome tipu pečata s udubljenim slovima, utisnutim metalnom matricom. Ciglana C(ai) T(iti) Hermerot(is) imala je produkciju u okolici Akvileje, čiji vrhunac pada u julijevsko-klaudijevsko razdoblje. Njezini pečati pronađeni su u Tršćanskom primorju, Istri, Dalmaciji i Hercegovini, što svjedoči o jakim trgovačkim vezama Akvileje i Riminija sa Salonom i Naronom.

Ključne riječi: Rimski crijep, pečat C(ai) T(iti) Hermerot(is), Ljubuški, Akvileja, trgovina.

Na području Ljubuškoga pronađena su 52 primjeraka crijepa s radioničkim pečatom, devet različitih proizvođača, dok je jedan nepoznat. Uz vojne radionice (Leg. VIII Augusta, Leg. IIII Flavia felix, Coh. I Belgarum i Coh. VIII voluntariorum) javljaju se i pečati privatnih tvorničara Q. C. P. Pansiana, Q. C. Ambrosi, C. T. Hermerotis, Solonas i L. M. Abascanti, koji su proizvodili krovni crijep (tegulae),¹ što se izvezlo po čitavoj Dalmaciji.² Uz crijepove marke Pansiana i Ambrosiana podosta aktivan bio je i tvorničar Caius Titius Hermeros, kao što pokazuju ostaci pečata na širem području Tršćanskoga zaljeva, Istre, Hrvatskoga primorja,

---

¹ O vrstama i uporabi rimskoga crijepa vidjeti BRODRIBB 1987., 5-31.

² ŠKEGRO 1991., 224-228.

Dalmacije i Hercegovine.³ Glavna luka u koju je stizao crijep iz Italije bila je Narona, premda ima mišljenja da se za uvoz koristila i luka Neum.⁴ U Ljubuškom dva pečata C. Titi Hermerot(is) bila su poznata još s kraja 19. st., dok se dva prvi put objavljuju na ovom mjestu.

U Radišićima, na lokalitetu Dračevica, prigodom manjih arheoloških iskopavanja, F. Fiala 1894. god. pronašao je ulomak crijepa s pečatom C. Titi Hermer[ot(is)].⁵ Dračevica je poznata u arheološkoj literaturi kao lokalitet s ostacima rimskoga građevinskog kompleksa, koji se prostirao na površini od četiri hektara. Na njemu je pronađeno obilje keramike, troske, oruđa, nakita i 25 primjeraka novca.⁶ Objekt, koji je istražio Fiala, definiran je kao villa rustica,⁷ koja je, sudeći prema nalazima, egzistirala od 1. do 4. st.⁸ I. Bojanovski, ispitujući trasu ceste Salona - Narona, putnu postaju Bigeste smješta u Dračevicu, koju zove lokalitet Varoš.⁹

Nešto kasnije, 1896. god. u Radišićima, na lokalitetu Zličina, pronađen je drugi ulomak crijepa [C(ai)] Titi Herme[rot(is)].¹⁰ Zličina je poznata kao lokalitet s ruševinama rimskih zgrada iz 1.-3. st.¹¹

U groblju u Proboju 2003. god. pronađen je ulomak crijepa s pečatom [C(ai)] Titi He[r]mero[t(is)]. Predio oko groblja u Proboju bio je poznat C. Patscu, koji je pisao: "Iznad i ispod katoličkog groblja, koje se nalazi kod izvora Kovačina, našli smo 1907. rimsko naselje, koje je prepoznatljivo po komadićima crijepa (Ziegelfragmente) i zidovima (Mauerzüge). Prema tradiciji niže groblja postojala je crkva Sv. Ruže."¹² I I. Bojanovski govori o "jednom rimskom naselju koje se nalazilo kod katoličkog groblja u Proboju".¹³ Na tom mjestu evidentirani su ostaci jedne ranokršćanske crkve, vjerojatno oratorija,¹⁴ skromnijih dimenzija 9 x 4,5 m,¹⁵ što je ostalo nezabilježeno u arheološkoj literaturi.

---

³ BUORA 1985., mapa str. 217.

⁴ PAŠALIĆ 1960., 65; ŠKEGRO 1999., 290.

⁵ FIALA 1895., 366; (FIALA 1897., 163, bez konkretna opisa i crteža).

⁶ AL BiH, III, 321.

⁷ WILKES 1969., 397, Fig. 22.

⁸ MULVIN 2002., 80, Fig. 14, str. 144.

⁹ BOJANOVSKI 1973., 303-310; BOJANOVSKI 1977., 108.

¹⁰ PATSCH 1896., 193, sl. 1, (PATSCH 1899., 235, fig. 62).

¹¹ AL BiH, III, 337.

¹² PATSCH 1908., 106 (PATSCH 1997., 35).

¹³ BOJANOVSKI 1977., 107.

¹⁴ RUPČIĆ 1977., 149.

¹⁵ NIKIĆ 1976., 13.

U Studencima na lokalitetu Crkvina, pronađen je 2005. god. ulomak crijepa s pečatom C(ai) Titi Herm[erot(is)]. U arheološkoj literaturi Crkvina je poznata kao pretpovijesni i rimski lokalitet.¹⁶ Na njemu je M. Vego 50-ih godina prošloga stoljeća pronašao brončani kipić, koji on povezuje s keltskim utjecajem.¹⁷ B. Čović dovodi je u vezu pak sa staroitalskim slogom 4.-3. st., ali priznaje da je ona usamljen slučaj.¹⁸ Na Crkvini evidentirano je obilje obrađena kamena i ulomaka rimske keramike, a pronađena je i jedna rimska kamena žara.¹⁹

Za sva četiri pečata C. Titi Hermerotis u Ljubuškom može se reći da tipološki pripadaju jednoj seriji. Prenomen C(aius) odvojen je udubljenom točkom od nomena Titi, a on isto tako od kognomena Hermerotis. Prva dva slova nomena TITI nalaze se u ligaturi, koja nalikuje na križ, dok su također u ligaturi skupovi slova HER i ME. Najbliža analogija je pečatima iz Arheološke zbirke u Naroni, gdje je pronađeno sedam žigova identične serije.²⁰ I u Makarskoj također je riječ o istom pečatu.²¹ Crijep figline C. T. Hermerot(is) jest žute ili oker boje, meko pečen, s primjesama crvenih komadića opeke, prosječne debljine 3,5 cm, sa slovima 1,8 cm. Vlasnik C. Titius Hermeros djelovao je u okrugu Akvileje u 1. st., posebice u doba julijevsko-klaudijevske epohe.²² Kognomen je orijentalna podrijetla i upućuje na oslobođenika ili potomka oslobođenika.²³ Na natpisima u europskim rimskim provincijama javlja se najčešće u Italiji (8), Hispaniji (6), Galiji Narbonensis (4) i u Dalmaciji (4).²⁴ Čini se da su pečati iz Ljubuškoga, Narone i Makarske u punom nazivu imali oblik C. TITI HERMEROT(is), s pokratom zadnjega sloga, za razliku od onoga u Riminiju (sl. 5.), koji ima puni naziv.²⁵ Za crjepove marke Ambrosi, Evaristi i Hermerotis talijanski autori koriste naziv "Jadranski pečati" (I bolli Adriatici).²⁶

---

¹⁶ BOJANOVSKI 1977., 137; AL BiH 1988., III, 321.

¹⁷ VEGO 1954., 175-178, sl. 1.

¹⁸ ČOVIĆ, 1984., 157.

¹⁹ Nalaz je privremeno deponiran u kući Ivana Pavlovića u Studencima.

²⁰ Prve opise pečata na crjepovima u Naroni dao je M. ABRAMIĆ 1927., 130-138. U novije doba iscrpan rad s fotografijama donosi J. MARDEŠIĆ, 2006., 99-122, s pečatima C. T. Hermerot(is): br. 6, 20, 27 i 29.

²¹ TOMASOVIĆ 1995., 30-31, sl. 4; BOŽEK, KUNAC 1998., 141, br. 162.

²² WILKES 1979., 69.

²³ BUORA 1985., 222, b. 35; MATIJAŠIĆ 1989., 64.

²⁴ OPEL II, 179.

²⁵ BIORDI 1993., 139, sl. 25.

²⁶ BIORDI 1993., 143.

Prisutnost crijepa C. Titi Hermerot(is) u Ljubuškom govori o živim trgovačkim vezama sjeverne Italije (Akvileja i Rimini) i Dalmacije (Salona, Naron). Upravo je 1. st. doba intenzivna prosperiteta i gradnje u provinciji Dalmaciji, kada je najveća ekspanzija privatnih radionica. U 2. st. potiskuju ih lokalni proizvođači.²⁷

Katalog pečata C. T. Hermerot(is)

1.

Ulomak žućkasta crijepa 12 x 9,5 x 3 cm, sa slovima 1,7 cm, preko dva polukružna utora napravljena prstom u svježoj glini, s lokaliteta Zličina, Radišići (sl. 1.). Slova TI, HER i ME u ligaturi. Sada u ZMS. Datiranje: 1. st. po. Kr.

[C(ai)] · Titi · Herme[rot(is)]

Literatura: CIL III, p. 2328(2), 2328(10, 178); Patsch 1896., 193, sl. 1; (Patsch 1899., 235, fig. 62); Patsch 1904a, 285; Patsch 1922., 115, b. 9; Škegro 1991., 227. (uz podatak o dva primjerka crijepa sa žigovima C/ai/ Titi [Hermer/otis/] i [C/ai/ Titi Her]mer/otis/?).

2.

Ulomak crijepa nepoznatih dimenzija s lokaliteta Dračevica, Radišići (sl. 2.). Sada u ZMS. Datiranje: 1. st. po. Kr.

C(ai) · Titi · Hermer[ot(is)]

Literatura: CIL III, p. 2328 (?); Fiala 1895., 366; (Fiala 1897., 163, bez konkretna opisa); Patsch 1904., 49, b. 8; (Patsch 1904a, 285, b. 2); Patsch 1922., 115, b. 10; Škegro 1991., 227, T. II, sl. 1.

3.

Ulomak crijepa žućkaste boje (Munsell 7.5 YR 6/4, light brown) s crvenim zrcima opeke, 7,5 x 7 x 3 cm, s udubljenim slovima visine 1,7 cm, nađen 2003. god. pokraj groblja u Proboju. Slova ME u ligaturi. Sada u autorovoj zbirci. Datiranje: 1. st. po. Kr.

[C(ai)] · Titi · He[r]mero[t(is)]

Literatura: Neobjavljeno.

---

²⁷ GLICKSMAN, 2005., 195.

4.

Ulomak crijepa blijedožućkaste boje 23 x 10 x 2,8 cm (Munsell 10 YR 7/4, dull yellow orange) s udubljenim slovima visine 1,7 cm, nađen 2005. god. na lokalitetu Crkvine u Studencima. Slova TI i HER u ligaturi. Iznad pečata dva para polukružnih utora, napravljenih prstom u svježoj glini. Privremeno deponiran u kući Ivana Pavlovića u Studencima. Datiranje: 1. st. po. Kr.

C(ai) · Titi · Herm[erot(is)]

Literatura: Neobjavljeno.

Radoslav DODIG

DIE PRÄGUNGEN C. T. HERMEROTIS AUF DACHZIEGELN AUS LJUBUŠKI

Zusammenfassung

Auf dem Gebiet von Ljubuški sind 52 Prägungen auf Dachziegeln gefunden worden, davon sind jeweils fünf kaiserlich und von privaten Herstellern. Die dritthäufigste ist die Prägung C(ai) Titi Hermerot(is) mit vier Exemplaren, von denen zwei seit langem bekannt sind und zwei zum ersten Mal veröffentlicht werden. Ungeachtet dessen, dass ihre Fundstätten weit verstreut sind (Zličina und Dračevica in Radišići, Proboj und Studenci), handelt es sich um den gleichen Prägungstyp mit den vertieften, mit Metallschablonen eingepprägten Buchstaben. Die Ziegelbrennerei C(ai) T(it)i Hermerot(is) produzierte in der Nähe von Aquilea, dessen Höhepunkt in die Zeit der Julius und Klaudius fiel. Ihre Prägungen wurden auf dem Gebiet der Küsten von Triest, Istrien, Dalmatien und der Herzegowina gefunden, dies zeugt von intensiven Handelsbeziehungen zwischen Aquilea und Rimini mit Salona und Naronna.

Literatura

Kratice

AL BiH *Arheološki leksikon BiH*, ZMS, Sarajevo, 1988., sv. III.

ANUBiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

BAR British Archeological Reports, Oxford.

- CIL Corpus inscriptionum Latinarum, Consilio et auctoritate Accademiae Litterarum Regiae Borussicae editum, Berolini, 1873.-1902.
- GZM *Glasnik Zemaljskoga muzeja*, Sarajevo.
- OPEL Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum, T. II, Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Wien, 1999.
- VAHD *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split.
- VAPD *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Split.
- WMBH Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien.
- ZMS Zemaljski muzej, Sarajevo

M. ABRAMIĆ 1927., *Žigovi na opekama i amforama iz Narone*, VAHD XLIX, Split, 1927., 130, 138.

M. BIORDI 1993., *I bolli laterizi Romani dell'agro Ariminense, Con la terra e con il fuoco. Fornaci Romane del Riminese*, Guaraldi, Rimini.

I. BOJANOVSKI 1973., *Problem ubikacije Bigeste*, GZM, XXXVI/XXXVII, Arheologija, Sarajevo, 303-311.

I. BOJANOVSKI 1977., *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, Prehistorijska i antička komunikacija Salona - Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora*, ANUBiH, Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja, k. 13, Sarajevo, 83-152.

S. BOŽEK - A. KUNAC 1998., *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, Gradski muzej, Makarska.

G. BRODRIBB 1987., *Roman Brick and Tile*, A. Sutton Publishing, Gloucester.

M. BUORA 1985., *Sul commercio dei laterizi tra Aquileia e la Dalmazia*, in: *Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico, Antichità Altoadriatiche*, XXVI, vol. 1, Udine.

B. ČOVIĆ 1984., *Bronzano i željezno doba, u: Kulturna historija Bosne i Hercegovine* (ur. A. Benac i dr.), V. Masleša, Sarajevo, 1984., 101-190.

K. GLICKSMAN 2005., *Internal and External Trade in the Roman Province of Dalmatia*, *Opuscula Archaeologica*, 29, Zagreb, 189-230.

F. FIALA 1895., *Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine*, GZM u BiH, VII, Sarajevo, 365-367.

F. FIALA 1897., *Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina*, WMBH, B. V, Wien, 163-172.

J. MARDEŠIĆ 2006., *Tegule s pečatima iz starog fonda arheološke zbirke u Vidu kod Metkovića*, VAPD, 99, Split, 99-112.

R. MATIJAŠIĆ 1989., *Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, Izdanja HAD-a, svz. 13, Zagreb, 61-71.

- L. MULVIN 2002., *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region*, BAR International Series 1064, Oxford.
- A. NIKIĆ 1976., *Starokršćanske crkve u Hercegovini od IV. do VII. stoljeća*, Kršni zavičaj 9, Drinovci, 7-16.
- E. PAŠALIĆ 1960., *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo.
- C. PATSCH 1896., *Dva otiska na ciglama iz Ljubuškoga*, GZM 8, Sarajevo, 193-195.
- C. PATSCH 1899., *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Dritter Theil, Zwei Ziegelstempel aus Ljubuški*, WMBH, 6, Wien, 235-237.
- C. PATSCH 1904., *Arheološko-epigrafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije*, Narona, GZM, 16, Sarajevo, 49-54.
- C. PATSCH 1904a., *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Zur Handelsgeschichte von Narona*, Sechster Theil, Wien, 284-289.
- C. PATSCH 1908., *Kleinere Untersuchungen in und um Narona*, Jahrbuch für Altertumskunde, II Band, H. 2-3, Wien, 87-117.
- C. PATSCH 1997., *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Matica hrvatska, Ogranak Metković, Metković (Prijevod PATSCH 1908.).
- C. PATSCH 1922., *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. Die Herzegowina einst und jetzt, Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel*, Neue Folge, Erster Band, Forschungsinstitute für Osten und Orient, Wien.
- B. RUPČIĆ 1977., *Kršćanski puk i franjevci u Hercegovini*, Provincijalat hercegovačkih franjevac, Mostar.
- A. ŠKEGRO 1991., *Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova posvećen akademiku A. Bencu, ANUBiH, Pos. izdanja, k. XCV, Odj. društvenih nauka, k. 27, Sarajevo, 221-239.
- A. ŠKEGRO 1999., *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studiji, Zagreb.
- TOMASOVIĆ 1995., *Srednjovjekovno nasljeđivanje antičkog prostora u Tučepima*, Makarsko primorje, 2, Makarska, 30-31.
- M. VEGO 1954., *Statueta iz Studenca*, GZM, N. s., Arheologija, svz. 9, Sarajevo, 175-178.
- J. J. WILKES 1969., *Dalmatia*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- J. J. WILKES 1979., *Importation and Manufacture of stamped Bricks and Tiles in the Roman Province of Dalmatia*, u: Roman Brick and Tile (ed. McWhirr), BAR International Series 68, Oxford, 65-72.

Sl. 1. Pečat iz Zličine, Radišiči (Patsch).

CITI·HERNEK

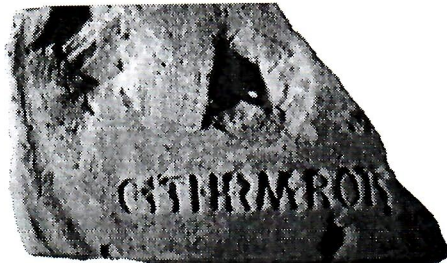
Sl. 2. Pečat iz Radišiča (Škegro).

Sl. 4. Pečat iz Studenaca (Foto R. Dodig).

Sl. 3. Pečat iz Proboja (Foto R. Dodig).

Sl. 5. Pečat iz Riminija (Biordi).

CITI·HERNE·ROIS

Sl. 6. Mapa rasprostranjenosti crijepa C. T. Hermerotis (Buora).